

ARTYKUŁY

JANUSZ CZEBRESZUK

PROBLEM POWIĄZAŃ KULTUROWYCH WCZESNOBRĄZOWYCH KUJAW Z EPISZNUROWYM KRĘGIEM PRZYKARPACKIM*

UWAGI WSTĘPNE

Zagadnienie oddziaływań¹ episznurowego kręgu przykarpackiego (EKP) na Kujawach można rozpatrywać w dwóch różnych perspektywach przestrzennych: środkowoeuropejskiej i dotyczącej wyłącznie więzi Kujawy-Małopolska

Pierwszą z nich, bardziej ogólną, wyznaczają główne osie powiązań kulturowych ówczesnej Europy Środkowej: równoleżnikowa i południkowa. W takim ujęciu oddziaływania EKP stanowiłyby jeden z podstawowych składników tej drugiej.

Druga, bardziej szczegółowa, perspektywa wiąże się z oceną roli czynnika EKP w procesie wczesnobrązowych przemian kulturowych na Kujawach. Na podstawie przedstawionego dalej przeglądu dotychczasowych koncepcji przekonamy się, jak różnorodnie rozwiązywano to zagadnienie. Godną podkreślenia jest jednak zasadnicza zbieżność, przejawiająca się w uznawaniu wpływów EKP za co najmniej jeden z najistotniejszych stymulatorów wymienionego procesu.

Prezentowany przyczynek skupi się przede wszystkim na drugiej z wymienionych perspektyw, zatrzymując się w zasadzie na poziomie źródłoznawczym. Jest więc swoistym przygotowaniem podstaw do szerszej dyskusji wokół relacji kulturowych wiążących te centra kulturowe wczesnobrązowych ziem polskich.

---

* Prezentowany artykuł powstał w 1992 roku i został pierwotnie przyjęty do druku w *Acta Archaeologica Carpathica*, tak też jest cytowany w niektórych innych publikacjach autora.

¹ Świadomie pomijam tu bardziej ogólne – metodologiczne – rozważania, które mogłyby rozpoczynać się pytaniem: co może znaczyć w kulturze rejestrowana empirycznie sytuacja występowania pewnych cech charakterystycznych dla określonego obszaru na odległym odeń terytorium. Zakładam bowiem, iż najbardziej prawdopodobną odpowiedzią na powyższe pytanie jest fakt zaistnienia między obu terytoriami więzi kulturowej. Bardziej konkretne sformułowanie charakteru tej więzi wydaje się być najważniejszym problemem badawczym dla prahistoryka, wymagającym zarówno w miarę dobrej orientacji w bazie źródłowej jak i wiedzy teoretycznej, pozwalającej na budowanie optymalnych w danym kontekście hipotez. Prezentowany przyczynek ma, na tak zarysowanej drodze teoretycznej, czysto wstępny charakter i obraca się przede wszystkim wokół zagadnień źródłoznawczych.

STAN REFLEKSJI PRAHISTORYCZNEJ

Zagadnienie oddziaływań płynących z EKP, a konkretnie kultury mierzanowickiej (KM), której etap protomierzanowicki (KPM) był do niedawna oddzielany jako osobna kultura Chłopice-Veselé (S. Kadrow, A. i J. Machnikowie 1992, s. 99), na obszar Kujawy pojawiło się w literaturze przedmiotu wraz z wyróżnieniem i zdefiniowaniem tego kręgu, czego dokonał w latach 60-tych Jan Machnik (1963; 1966). W swojej hipotezie przedstawił on m. in. ogólną koncepcję podziału terytorium KPM na dwie zasadnicze strefy: A i B, sytuując Kujawy w drugiej z nich (J. Machnik 1977, s. 28, ryc. 4 oraz s. 30; 1978, s. 30, ryc. 12 oraz s. 32 i 48; 1987, s. 143 i 151). Obie te strefy różniłyby wg cytowanego Autora „... stan zasobów źródłowych, terytorialna zwartość stanowisk, pewne cechy kultury...” oraz przynajmniej częściowa ich niewspółczesność (J. Machnik 1978, s. 32). W skali procesu przemian kulturowych strefa B interpretowana jest jako obszar wpływów KPM (J. Machnik 1978, s. 32), które to wpływy rozprzestrzeniałyby się tam „... drogą akulturacji miejscowego, głównie późno-grzybkowo-dołkowego podłoża...” (J. Machnik 1978, s. 48). Cytowany Autor uznaje też za prawdopodobne istnienie w obrębie strefy B „kolonii” ludności KPM, które miałyby odgrywać rolę stymulatora procesów akulturacji (J. Machnik 1978, s. 48).

Zaprezentowana tu w skrócie wyjściowa koncepcja strefy B KPM podlegała z biegiem lat w twórczości J. Machnika pewnym modyfikacjom. Uszczegółowieniu uległo np. zagadnienie częściowej niewspółczesności KPM w strefach A i B. J. Machnik (1984, s. 308) zaproponował wydzielenie w obrębie tej ostatniej „typu Chłopice-Veselé”, który trwałby dłużej niż rozwój KPM w strefie A, a zatem równoległe z późniejszymi etapami KM aż do jej schyłku w Małopolsce. Zauważając lokalne zróżnicowanie w obrębie KPM stwierdził też, że charakter podobny do strefy B mogła mieć ta kultura także w pewnych częściach Małopolski (np. na Nizinie Sandomierskiej – J. Machnik 1987, s. 143, przyp. 51). Ten ostatni wątek szerzej rozwinęli Jerzy Kopacz i Paweł Valde-Nowak, uznając strefę A za niewielką przestrzennie, lessową „wyspę” otoczoną zewsząd bardzo zróżnicowaną wewnątrz strefą B (J. Kopacz, P. Valde-Nowak 1987, s. 83-84).

Uporządkowawszy w ten sposób szerszy kontekst przestrzennych oddziaływań KPM J. Machnik przedstawił własną wizję roli tej kultury dla rozwoju społeczeństw Kujaw. Kluczową funkcję spełnia w niej pojęcie grupy kujawskiej, zwanej wcześniej typem Dobre (J. Machnik 1977, s. 146-150; 1978, s. 113-117). Na płaszczyźnie genetycznej jednostka ta określona została jako efekt nałożenia się wpływów z Małopolski (KM, a zwłaszcza KPM) – wymienionych na pierwszym miejscu – oraz z Dolnego Śląska (kultura protounietycka – KPU) na miejscowe podłoże późnosznurowe (J. Machnik 1977, s. 149). Wpływy te byłyby, wg cytowanego Autora, efektem nie tyle bezpośrednich migracji z obu wymienionych centrów (choć nie sposób tego wykluczyć), ile raczej kontaktów kulturowych, stanowiąc pochodną długotrwałej, bo datującej się od początku neolitu tradycji więzi Kujawy i Małopolski.

Zreferowane powyżej koncepcje stały się punktem wyjścia dla Aleksandra Kośko, który w połowie lat 70-tych zajął się problematyką początków epoki brązu na Kujawach, a w jej ramach także zagadnieniem oddziaływań EKP (zwłaszcza KPM, zwanej przezeń często wczesnomierzanowicką). Z biegiem czasu również i Jego poglądy na ten temat ulegały pewnym modyfikacjom, co wiąże się m. in. ze zmianami w odczycie znaczenia oddziaływań małopolskich dla rozwoju kulturowego ówczesnych Kujaw. W swojej pierwotnej wersji – z 1979 roku – koncepcja A. Kośko dotycząca oddziaływań południowych różniła się w istotny sposób od modelu J. Machnika także w kwestii oceny wagi czynnika EKP. Za główny podmiot przemian kulturowych na Kujawach u progu epoki brązu A. Kośko uznał grupę Kruszki kultury ceramiki sznurowej (KCSZ), na płaszczyźnie analitycznej identyfikowaną ze stylistykami Kruszki i Kruszki-Dobre (A. Kośko 1979, s. 68). Jej rdzeń demograficzny i kulturowy stanowić miałyby ludność grupy wkrzańskiej KCSZ. Genezę grupy Kruszki A. Kośko traktował wówczas jako

efekt procesu przebiegającego równolegle (i zbieżnego na płaszczyźnie genetycznej) z genezą KM, tzn. akcentował tożsamość czynnika zewnętrznego pochodzącego z szeroko pojętej Kotliny Karpackiej. Grupę Kruszek KCSZ łączył z KPU (jako superstratem), a KM (konkretnie: KPM) z późną fazą kultury pucharów dzwonowatych (KPDZ), przy czym ta ostatnia reprezentowałaby jego zdaniem „.... zbieżną w stosunku do fazy protounietyckiej KU strukturę kulturową...” (A. Koško 1979, s. 144). „Zaważyło to również na pozornej bliskości obu stylistyk, Kruszek i wczesnomierzanowickiej (w znaczeniu protomierzanowickiej – J. C.), zwłaszcza w sferze morfologii przy równoczesnej odrębności zdobnictwa” (A. Koško 1979, s. 144). W zasadzie więc KPM i grupa Kruszek KCSZ traktowane były przez A. Koško jako efekty niezależnych, acz równoległych i posiadających to samo źródło procesów kulturowych, dla przebiegu których bezpośrednie powiązania Kujaw i Małopolski nie było konieczne. A. Koško zgadzał się wprawdzie z J. Machnikiem co do istnienia na Kujawach znalezisk dokumentujących tego typu więzi, traktował je jednak jako kontynuację długotrwałej tradycji kontaktów między obydwoma regionami szlakiem wzdłuż Wisły (A. Koško 1979, s. 145). Z perspektywy wewnątrz-kujawskich przemian kulturowych wpływy na osi południkowej (tj. z kręgu KPM i KPU) miałyby – w omawianej koncepcji – najwyżej charakter modyfikatorów (jako superstrat). I tak np. udział elementów protomierzanowickich miał konstituować swoistość wschodniokujawskiej odmiany grupy Kruszek KCSZ, której zasięg wyznaczałaby stylistyka Kruszek-Dobre (A. Koško 1979, s. 69). Najsilniej jednak z tradycją małopolską miały być związane „typ Żnin” – skromny ilościowo zbiór zabytków zaliczany do grupy Kruszek KCSZ, który – w przekonaniu A. Koško – w sposób najpełniejszy wykazywał „łączność z najstarszym horyzontem przykarpackiego kręgu episznurowego” (A. Koško 1991, s. 39). Wzajemne relacje kulturowe między stylistyką (nazwaną później grupą) Kruszek-Dobre a „typem Żnin” od początku pozostawały niejasne.

W nowej wersji swej koncepcji, powstałej w 1988 r. pod wpływem odkryć w Bożejewicach, A. Koško uznał stylistykę Kruszek-Dobre za wyróżnik odrębnej jednostki w ramach ogólnosredkowieuropejskiego horyzontu KPU: grupy Dobre (A. Koško 1988, s. 169). Obok niej istniałaby nadal grupa Kruszek KCSZ, która rozwijałaby się na północnych i zachodnich obrzeżach Kujaw, tzn. na Krajnie i na Pałukach (A. Koško 1991, s. 44). Szerszą charakterystykę taksonomiczną jak i próbę wyjaśnienia omawianych zjawisk kulturowych (zwłaszcza grupy Dobre) A. Koško zaproponował w latach 1991-92 (A. Koško 1991; 1992). Grupa Dobre została usytuowana w cyklu komponentów kujawskiej enklawy naddunajskiej cywilizacji wczesnobrazowej. Geneza tej grupy wiązałaby się przede wszystkim z oddziaływaniami KPU i KPM (A. Koško 1991, s. 41). Tło lokalne (w tym rozumieniu: niżowe) dla rozwoju owej „enklawy”, określające jej odrębność, tworzyły w referowanym ujęciu: kultura amfor kulistych (KAK, A. Koško 1991, s. 44) oraz circumbałycki krąg KCSZ (np. w przypadku cmentarzyska w Bożejewicach, A. Koško 1991, s. 32-33).

Cytowany Autor wyodrębnia trzy fazy chronologiczne grupy Dobre: starszą, młodszą i hipotetyczną schyłkową, których uszeregowanie opiera się m. in. na zmianie wagi obu czynników „południowych”: KPU i KPM (A. Koško 1991, s. 44-46). Faza starsza byłaby definiowana przez udział elementu proto- i wczesnounietyckiego (A. Koško 1991, s. 44, zwanych łącznie horyzontem ogólnosredkowieuropejskim). Z biegiem czasu miałyby nastąpić zmiany kierunku więzi kulturowych grupy Dobre z południowo-zachodniego na południowo-wschodni, co ma wg A. Koško dokumentować np. cmentarzysko w Dobrem, stan. 6, uznane, przynajmniej w części, za najbardziej charakterystyczne dla fazy młodziej (A. Koško 1991, s. 45). Faza schyłkowa (cmentarzyska w Podgaju, stan. 7A, Radojewicach, b. n. i Radziejowie Kuj., stan. 4) określona została jako hipotetyczny etap „.... uzyskania przez społeczności episznurowe (KM) pozycji dominującej – tj. głównego transformatora systemu kulturowego lokalnych społeczności...” (A. Koško 1991, s. 46). W tak zarysowanej hipotezie nie ma już miejsca dla „typu Żnin”, który został uznany za część składową grupy Dobre.

W sumie więc poglądy A. Koško w kwestii wagi czynnika EKP dla procesów przemian kulturowych u progu epoki brązu na Kujawach ewoluowały od pozycji zasadniczo przeciwnych ujęciu J. Machnika ku w zasadzie z tymże zgodnych, zarówno co do opisu podstawowych przemian kulturowych ówczesnych Kujaw (podkreślenie wagi oddziaływań „południowych”), jak i co do znaczenia wpływów EKP, uznanych za jeden z dwóch głównych czynników procesu „wczesnobrązowych” przemian kulturowych omawianego mezoregionu. Można więc obie koncepcje w ich rdzeniach merytorycznych uznać za zbieżne, nazywając je mianem opcji „południowej” (w tym konkretnym przypadku dookreślonej jako „naddunajska”).

Ostatnie lata przyniosły pierwsze próby restauracji roli czynnika zachodniego, co jest swego rodzaju powrotem do koncepcji A. Koško z 1979 roku (P. Makarowicz 1989; J. Czebreszuk 1990; J. Czebreszuk, M. Szmyt 1992; A. Bokiniec, J. Czebreszuk 1993; J. Czebreszuk, P. Makarowicz 1993; P. Makarowicz 1993; P. Makarowicz, J. Czebreszuk 1995; por. też możliwość zbieżnych interpretacji: A. Koško 1991, s. 47-48). Nazwę ją dla większej przejrzystości dalszego wywodu opcją (hipotezą) „zachodnią” (a konkretniej „nadłabską”). Punktem wyjścia dla postulowanej hipotezy stały się nowo pozyskane na Kujawach materiały źródłowe z osad, przede wszystkim z Dębów, stan. 29 i 29A oraz Smarglina, stan. 53, jak też pełna publikacja materiałów ze Śmiardowa Krajeńskiego (K. Schäfer 1987). Dokumentują one długotrwałość i bogactwo napływu na Kujawy w trakcie wczesnej epoki brązu cech zachodnich (w wersji „czystej”, jak również północno- i południowo-zachodniej), rozpoznawanych w postaci tradycji grupy wkrzańskiej KCSZ, KPZD z terenów Niemiec Środkowych lub północno-zachodnich Czech. Ta właśnie – zachodnia – oś więzi kulturowych uznana jest w opcji „nadłabskiej” za zasadniczą dla procesu przemian kulturowych zachodzących u progu epoki brązu na Kujawach, którego efektem jest ukształtowanie się „miejscowego” systemu: kultury iewieńskiej (KI).

Konkludując, obie zarysowane tu opcje w odmienny sposób hierarchizują czynniki kulturowe, tym samym na zgoła innym poziomie umieszczając wagę elementu „małopolskiego” dla rozwoju kulturowego wczesnobrązowych Kujaw. W opcji „południowej” Małopolska jest jednym z dwóch podstawowych (obok Dolnego Śląska) centrów stymulujących „protobrązowy” etap przemian kulturowych Kujaw. Można domniemywać, iż funkcja ta spełniała się poprzez migrację z Małopolski części populacji tworzącej grupę Dobre. Z kolei opcja „nadłabska” podstawowe źródło kształtujące sytuację kulturową ówczesnych Kujaw widzi na zachodzie.

Testowanie powyższych – opozycyjnych – hipotez może się oprzeć jedynie na stwierdzeniu ich (bądź logicznych konsekwencji, które z nich wypływają) zgodności/niezgodności z dostępną nam bazą źródłową. Zanim jednak można będzie tego dokonać należy najpierw sporządzić wiarygodny spis źródeł kujawskich, które można uznać za związane z EKP.

STAN ŹRÓDEŁ

Efektom około 30 lat badań nad zajmującym nas problemem jest lista kilkunastu stanowisk uznanych za materiałową podstawę tezy o obecności tradycji EKP na Kujawach. Przy kompletowaniu jej stosowano szereg różnych kryteriów, odwołujących się do swoistych cech KM w jej małopolskim „mateczniku”. Konkretnie wchodzi tu w rachubę (podaję w kolejności pojawiania się w literaturze): [a] formy naczyń, np. małe amforki (J. Machnik 1977, s. 148), [b] zdobnictwo odciskami poziomymi sznura dwudzielnego w pasmach segmentowanych (J. Machnik 1978, s. 115), [c] użytkowanie małopolskich surowców krzemieniennych (J. Machnik 1977, s. 149), [d] „mierzanowickie” ułożenie zwłok w jamie grobowej (J. Machnik 1977, s. 148), [e] pochówki w trumnach (A. Koško 1988, s. 169), [f] siekiarki krzemienne typu „mierzanowickiego”, tzn. o dwuściennym przekroju poprzecznym (A. Koško 1979, s. 23), [g] zawieszki miedziane w kształcie wierzbowego liścia (A. Koško 1979, s. 60) oraz [h] odciski pionowe

Tabela 1. Wykaz stanowisk identyfikowanych z tradycją EKP na Kujawach.

Lp.	Stanowisko	Rodz. znal.	Rodzaj kryterium**								Literatura	
			a	b	c	d	e	f	g	h		
1	Bakowo, gm. Dąbrowa Biskupia, stan. 13	pow.		x								A. Koško 1979 Katalog I poz. 44/13
2	Bierzwienna, gm. Kłodawa, b. n.	luz.							x			A. Koško 1979, Katalog I poz. 156
3	Bożejewice, gm. Strzelno, stan. 8	cm.						x				A. Koško 1988, s. 169
4	Chlewiska, gm. Dąbrowa Biskupia, stan. 70	os.		x								J. Czebreszuk 1990, s. 154
5	Dąbrowa Biskupia, gm. loco, b. n.	luz.									x	A. Koško 1979, Katalog I poz. 52
6	Dęby, gm. Dobre stan. 29	os.									x	J. Czebreszuk, M. Szmyt 1992
7	Dobre, gm. loco, stan. 6	cm.	x				x					J. Machnik 1977, s. 148
8	Gustorzyn, gm. Brześć Kuj., stan. 2	cm									x	A. Koško 1979, Katalo- g I poz. 306/2, tsl
9	Jezuicka Struga, gm. Rojewo, b. n.	luz.							x			A. Koško 1979, Katalog I poz. 68
10	Korzecznik, gm. Kłodawa, stan. 6/7	os.		x								P. Olszewski 1987, s. 55-56
11	Krusza Zamkowa, gm. Inowrocław, stan. 3	os.		x								A. Koško 1979, s. 146- 147, ryc. 7; J. Czebres- szuk, M. Szmyt 1992, s. 150
12	Latkowo, gm. Inowrocław, b. n.	cm.		x								A. Koško 1979, Katalog I poz. 81
13	Latkowo, gm. Inowrocław, b. n.	luz.							x			A. Koško 1979, Katalog I poz. 81
14	Lubstówko, gm. Sompolno, b. n.	luz.							x			A. Koško 1979, Katalog I poz. 169
15	Ludkowo, gm. Pakość, stan. 11	luz.		x								A. Koško 1979, Katalog I poz. 84/11
16	Michelin, gm. Włocławek, stan. 1	os.		x								A. Bokinić 1989, s. 64
17	Opatowice, gm. Radziejów Kuj., stan. 1	cm.					x					bad. wykop. A. Koško
18	Pikutkowo, gm. Brześć Kuj., stan. 7	cm.									x	A. Koško 1979, Katalo- g I poz. 320/7

Tabela 1. cd

Lp.	Stanowisko	Rodz. znal.*	Rodzaj kryterium**							Literatura	
			a	b	c	d	e	f	g		h
19	Podgaj, gm. Aleksandrów Kuj., stan. 6A	cm.		x							H. Klunder 1988, s. 48-49
20	Podgaj, gm. Aleksandrów Kuj., stan. 7A	cm.				?		?			A. Koško 1991, s. 45
21	Radojewice, gm. Dąbrowa Biskupia, b. n	cm.				?					A. Koško 1991, s. 45
22	Radziejów Kuj., gm. loco, stan. 4	cm.				?					L. Gabałówna 1959, s. 15; A. Koško 1991, s. 45
23	Smarglin, gm. Dobre, stan. 22	os.		x						x	J. Czebreszuk 1990, s. 154
24	Straszewo, gm. Koneck, stan. 40	pow.		x							A. Koško 1979, Katalog I poz. 24/40
25	Tarkowo, gm. Nowa Wieś Wielka, stan. 32	pow.		x							A. Koško 1979, Katalog I poz. 136/32
26	Wójcin, gm. Jeziora Wielkie, b. n.	cm.	x	x							J. Machnik 1978, s. 115, tsł
27	Zalesie, gm. Szubin, b. n.	luz.						x			A. Koško 1979, Katalog I poz. 290
28	Żnin, gm. loco, b. n.	cm.	x	x							J. Machnik 1978 s. 115

* Zastosowano następujące skróty: cm. – cmentarzyskowe, luz. – luźne, os. – osadowe, pow. – powierzchniowe.

** Kryteria: a - formy naczyń b – zdobnictwo odciskami poziomymi sznura dwudzielnego w pasmach segmentowanych, c – użytkowanie małopolskich surowców krzemienych, d – „mierzanowickie” ułożenie zwłok w jamie grobowej, e – pochówki w trumnach, f – siekierki krzemienne typu „mierzanowickiego”, g – zawieszki miedziane w kształcie wierzbowego liścia, h – odciski pionowe sznura dwudzielnego na brzuścu tworzące pętelki.

sznura dwudzielnego na brzuścu tworzące pętelki (J. Czebreszuk 1990, s. 154). W tabeli 1 zebrałem w syntetycznej formie wszystkie znane mi źródła kujawskie kojarzone z tradycją EKP.

Ujęte w tabeli stanowiska mają różną „wartość dowodową” dla problematyki identyfikacji z Małopolską, co wiąże się między innymi także z wagą wymienionych kryteriów. Wyliczyłem je wcześniej w kolejności pojawiania się w literaturze przedmiotu, bowiem bardziej logiczna ich hierarchizacja, ukazująca się więzi każdego z nich z EKP, jest przedsięwzięciem wymagającym przynajmniej krótkiego krytycznego omówienia analizowanych tu kryteriów. Wstępne ich uporządkowanie pozwala stwierdzić, iż dotyczą one [1] obrządku pogrzebowego (kryterium [d] i [e]), [2] cech ceramiki ([a], [b] i [h]), [3] ozdób ([g]) oraz surowców i narzędzi ([c] i [f]). Tym samym odnoszą nas do różnych sfer kultury, a w efekcie – dają się rozmaicie umiejscowić na skali hierarchii cech kulturowych. I tak narzędzia i surowce wiążą się przede wszystkim z technologią, ozdoby metalowe i ceramika z technologią i symboliką, a obrządek pogrzebowy z symboliką

i światopoglądem. Wymienione sfery w różnym stopniu definiują specyfikę kulturową danej grupy ludzi. Najistotniejsza jest jednak w tym względzie sfera światopoglądowa, natomiast zdobycze technologiczne mają zwykle charakter interkulturowy. Cyrkulacja przedmiotów o znaczeniu technologicznym nie musi bowiem odzwierciedlać struktury więzi uwarunkowanej genetycznie, lecz bywa też efektem „popytu” na poszukiwane narzędzia czy surowce.

[1]. Z dwóch kryteriów dotyczących rytuału pogrzebowego („mierzanowickie” ułożenie zwłok oraz pochówki w trumnach) stosunkowo łatwo zanalizować można drugie z nich. Zwyczaj ułożenia zwłok w trumnie zaobserwowany został, jak dotąd, jedynie w Bożejewicach, stan. 8 (A. Koško 1991, s. 10, tab. 2, obiekt 2). Pierwotnie sygnalizowana była możliwość powiązania tej cechy z tradycją EKP (A. Koško 1988, s. 169). Opublikowana ostatnio monografia nie zawiera już takiej sugestii, a zwyczaj pochówków w trumnach obserwowany w Bożejewicach przypisuje się tam oddziaływaniom wkrzańskim (A. Koško 1991, s. 27).

Całkowicie odmienna jest wartość pierwszego z wymienionych kryteriów, ułożenie i orientacja zwłok należą bowiem do podstawowych kodów danej kultury. W przypadku EKP zwyczaj ten wykazuje wyraźną dynamikę w czasie. Początkowo (KPM) panuje dość duża swoboda w orientacji zwłok przy stałości ich ułożenia w pozycji embrionalnej (J. Machnik 1978, s. 39). W KM zaczyna jednak obowiązywać ostra i praktycznie bezwyjątkowa reguła: układ embrionalny na osi wschód-zachód, z twarzą na południe, mężczyźni na prawym boku z głową na zachód, kobiety na boku lewym z głową na wschód (J. Machnik 1979, s. 56 i 59). Reguła powyższa niesie ze sobą szereg treści kulturowych, np.: podkreślenie roli ziemi jako matki (układ embriona), wyróżnienie „męskiego” kierunku świata (zachód) i „żeńskie” strony (prawa) oraz „żeńskie” kierunku świata (wschód) i „żeńskie” strony (lewa), preferencja kulturowa jednego kierunku świata (twarz na południe) jak również obecność kierunku świata spełniającego rolę „tabu” (północ). Trudno sobie wyobrazić „przypadkowość” jako płaszczyznę wyjaśniania podobieństw w zakresie wzmiankowanych wyżej cech obrządku pogrzebowego. Najbardziej prawdopodobnym wyjaśnieniem jest hipoteza udziału społeczności, w których cechy powyższe są obserwowane, we wspólnym dziedzictwie kulturowym wywodzącym się z rozwiniętej KM.

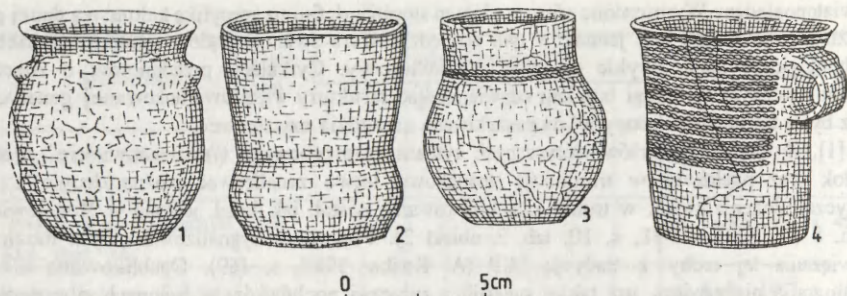
Na Kujawach znamy 3 cmentarzyska, gdzie wystąpiły groby o zbliżonej do mierzanowickiej regule grzebania zmarłych: Dobre, stan. 6, Opatowice, stan. 1 i Podgaj, stan. 7A. W kilku innych przypadkach, o których zachowały się bardziej ograniczone informacje (Radojewice, b. n., Radziejów Kuj., stan. 4, Wójcin, b. n.), istnieje możliwość doszukiwania się w pewnym stopniu udziału czynnika „mierzanowickiego” na podstawie cech obrządku pogrzebowego. Wszędzie tam jednak brak danych do jednoznacznego potwierdzenia takiej hipotezy. Natomiast cmentarzyska w Opatowicach² i Podgaju³ są efektem ostatnich lat badań i materiały z nich są aktualnie przygotowywane do druku. Na obecnym etapie nie można wykluczyć „małopolskiego śladu” w ich interpretacji genetycznej.

W Opatowicach stan. 1, w miejscu o długiej tradycji obrzędowej (grobowiec „kujawski” kultury pucharów lejkowatych, miejsce obrzędowe KAK), odkryto też pozostałości cmentarzyska szkieletowego z początków epoki brązu (zachowane 2-3 groby o dużym stopniu rozkładu kości). Orientacja i ułożenie zwłok odwzorowują tam regułę „klasycznomierzanowicką”. Tymczasem cechy wyposażenia (naczynie doniczkowate, misa proto- lub wczesnounietycka) zdają się wskazywać, iż cmentarzysko pochodzi z okresu wcześniejszego (sprzed klasycznej fazy KM) i że charakteryzowane jest przez szerszy kulturowo zestaw cech.

W Podgaju stan. 7A zachowały się relikty 3 grobów, w których grzebalne reguły KM respektowane są tylko po części (układ zwłok wschód-zachód, ale w pozycji wyprostowanej na wznak). Wprawdzie związki z klasyczną fazą KM potwierdzają nadto cechy wyposażenia

² Dziękuję P. prof. Aleksandrowi Koško za udostępnienie materiałów z Jego badań wykopaliskowych.

³ Dziękuję P. P. drowi hab. Lechowi Czemiakowi i prof. Aleksandrowi Koško za udostępnienie materiałów z Ich badań wykopaliskowych.

Ryc. 1. Dobre, gm. loco, woj. wrocławskie, stan. 6.
1 – grób V; 2 – jama 6; 3, 4 – grób XVIII. Wg. K. Jazdźewski 1937.

Fig. 1. Dobre, loco commune, site 6.
1 – grave V; 2 – pit 6; 3 4 – grave XVIII. After K. Jazdźewski 1937.

(brak ceramiki, obecność krzemienia, siekierka kamienna o formie nawiązującej do siekierki krzemiennej typu „mierzanowickiego”), niemniej jednak nawet na obecnym etapie analizy nie wydaje się być możliwa jednoznacznie małopolska interpretacja tego cmentarzyska.

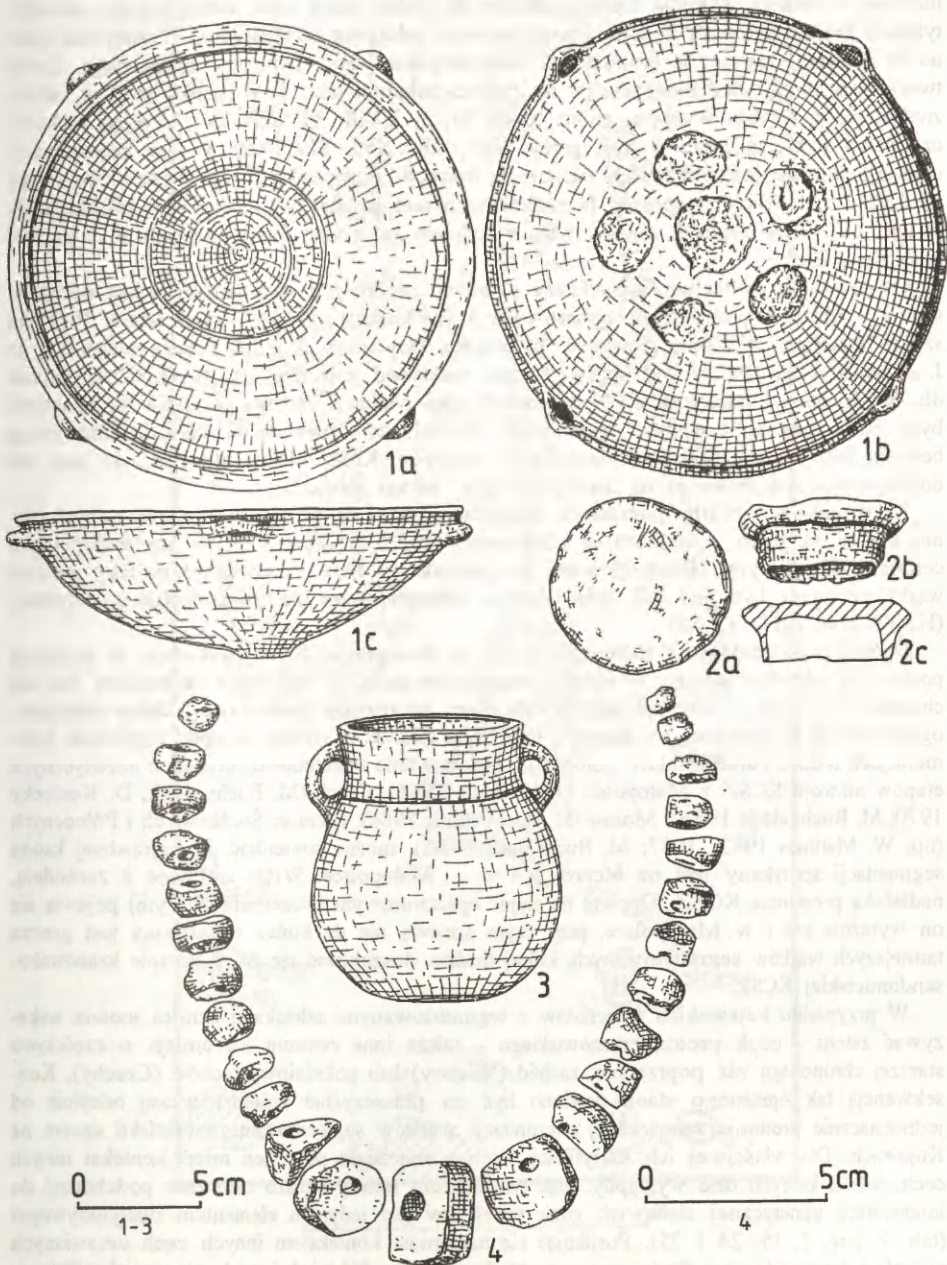
Cmentarzysko w Dobrem wiązane było z EKP także na podstawie innych kryteriów, szczególnie związanych z cechami ceramiki, dlatego też zostanie omówione niżej (por. [2]).

[2]. Cechy ceramiki stanowią najbardziej powszechne kryterium, na podstawie którego doszukiwano się związków między Małopolską a Kujawami na początku epoki brązu. Szczególną uwagę zwracano na trzy typy tych cech: formy naczyń, tzn. małe amforki i dzbany (kryterium „a”), zdobnictwo segmentowanych poziomych odcisków sznura (kryterium „b”) oraz zdobnictwo pionowych pętelek z odcisków sznura na brzuchu (kryterium „h”).

Kryterium „a”. W literaturze przedmiotu podkreślano małopolskie filiacje dwóch form naczyń z Kujaw: przede wszystkim małej amforki z Dobrego stan. 6, grób V (ryc. 1) oraz – w mniejszym stopniu – dzbana (dwa egzemplarze z Wójcina i Żnina). Zważywszy na fakt, iż dwa ostatnie znaleziska wiązane są z EKP przede wszystkim w oparciu o wątek segmentowanych odcisków sznura, omówię je później, w ramach kryterium „b”. W tym miejscu zajmę się amforką z Dobrego. Formalnie rzecz biorąc najbliższą analogię posiada ona w egzemplarzu ze Świniar Starych w Małopolsce (J. Machnik 1977, s. 148; 1978, s. 115; A. Koško 1991, s. 45). W ocenie rangi tej obserwacji użyteczna wydaje się jednak być prezentacja pozostałych cech cmentarzyska w Dobrem. I tak np. ułożenie i orientacja włók (pozycja skurczona wzdłuż osi wschód-zachód z twarzą na południe w grobie I, por. ryc. 2 i 3) też jest łączona z EKP (J. Machnik 1978, s. 115; A. Koško 1991, s. 45). Na omawianym obiekcie doszukiwano się jednakże obecności szeregu innych tradycji o „wczesnobrązowej” metryce: KPDZ z południa (K. Jazdźewski 1937, s. 88 por. ryc. 2) i z zachodu (A. Koško 1979, s. 154-156, ryc. 8, por. ryc. 1:2), KPU (J. Machnik 1977, s. 146n, por. ryc. 1:1), a także grupy Kruzki KCSZ (stylistyka Kruzki-Dobre, A. Koško 1979, s. 65 oraz Katalog I poz. 234/6, por. ryc. 1:3-4). Sytuacja ta skłoniła ostatnio A. Koško do wysunięcia hipotezy o „niezwarłości chronologicznej” omawianego cmentarzyska (A. Koško 1991, s. 45).

Rzeczywiście, zestawu cech obserwowanych w Dobrem nie da się w żaden sposób zredukować do jednej kultury archeologicznej. Problem jest jednak bardziej skomplikowany: nie można bowiem w sposób jednoznaczny przydzielić żadnego z odkrytych tam (w sumie 14) grobów do określonej, jednej z wymienionych wyżej tradycji. Np. w grobie I ułożenie włók wydawać się może „mierzanowickie”, czego już nie da się powiedzieć o jego wyposażeniu (ryc. 2). Ta ostatnia nie tylko nie wykazuje cech EKP (raczej KPU lub KPDZ), ale wyraźnie

Ryc. 2. Dobrze, gm. loco, woj. wrocławskie, stan. 6. Wyposażenie grobu I. Wg. K. Jażdżewski 1937.

Fig. 2. Dobrze, loco commune, site 6. Inventory of grave I. After K. Jażdżewski 1937.

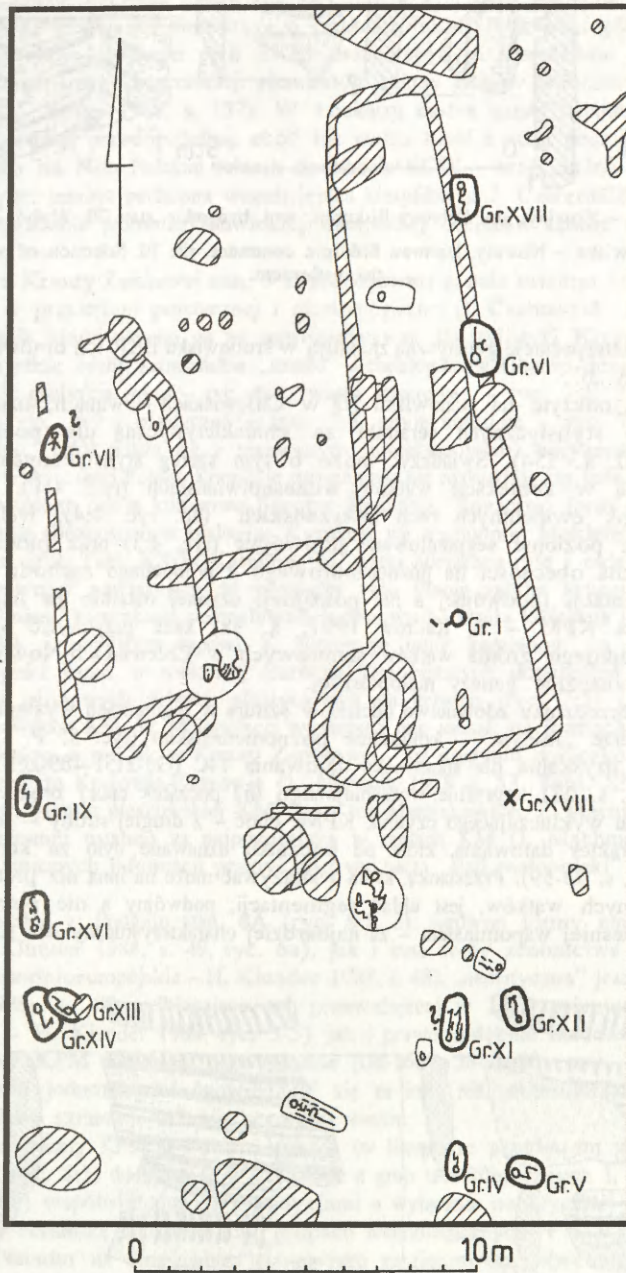
wiąże się z horyzontem czasowym wcześniejszym od „klasycznej” KM, kiedy to dopiero wchodzi w użycie ścisła reguła „mierzanowickiego” ułożenia i orientacji zwłok. Jest więc możliwe, iż cmentarzysko w Dobrem użytkowała jedna grupa ludzi, której reguły autoidentyfikacji nie do końca są zgodne z współczesnym odczytem archeologów. Wskazywać może na to jeszcze jedna cecha omawianego cmentarzyska: jego wewnętrzna organizacja. Groby tworzą tam rodzaj alei biegnącej po osi północ-południe (ryc. 3, wschodni rząd w całości znalazł się w obrębie wykopu, groby: XVII, VI, I, XVIII, XII, XI?, IV, V, rząd zachodni częściowo wykracza poza wykop, groby: VII?, IX, XVI, XIV, XII). W tak postulowanej całości kulturowej jest oczywiście miejsce dla tradycji „małopolskiej”, przy czym – co należy podkreślić w konkluzji – spośród 14 znalezionych tam grobów tylko w jednym zwłoki leżały wzdłuż osi wschód-zachód, również tylko w jednym znaleziono formę naczynia o najbliższej analogii w EKP.

Podstawowym kryterium identyfikacji KPM w zdobnictwie ceramiki są wątki odcisków sznura w układach poziomych segmentowanych (zwłaszcza potrójnie – S. Kadrow 1991) na szyjce [kryterium „b”] oraz pionowych na brzuścu [kryterium „h”]. Jest rzeczą znamioną, iż J. Machnik, który zdefiniował obydwa kryteria traktował je łącznie, tzn. za charakterystyczne dla KPM uznawał naczynia zdobione oboma tymi wątkami. Niżowa recepcja tej koncepcji była jednak często odmienna. W tej strefie Polski oba omawiane tu kryteria funkcjonują bowiem jako dwa niezależne identyfikatory tradycji KPM. Muszę przyznać, iż sam też dokonywałem wspomianego tu „nadużycia” (por. uwagi niżej).

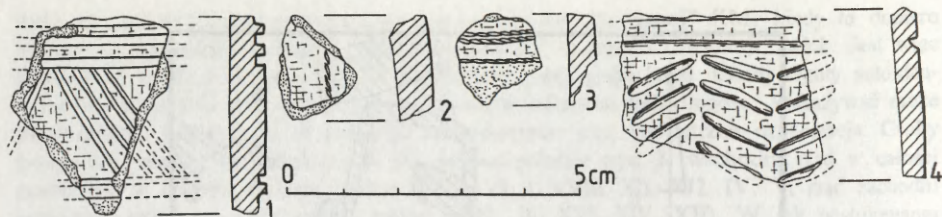
Kryterium „b”. Wątki poziomych odcisków sznura w układach segmentowanych uznawane są za jeden z najbardziej klasycznych wyznaczników KPM w jej małopolskim centrum rozwojowym. Trochę inaczej jest jednak na Niżu Polskim, gdzie tego rodzaju wątki nie mogą być już tak jednoznacznie interpretowane na płaszczyźnie genetycznej (H. Klunder 1987, s. 48).

Ogólna tylko znajomość materiałów KCSZ w Europie Środkowej wskazuje, iż ornament poziomych odcisków sznura w układzie segmentowanym jest jednym z najbardziej dla niej charakterystycznych, występuje poprzez cały okres jej rozwoju (wyłączając jedynie najstarszy, ogólnoeuropejski horyzont tej kultury), w różnym jednak nasyceniu w poszczególnych aglomeracjach KCSZ. Paradoksalnie, porównując opracowania materiałowe dotyczące neolitycznych etapów rozwoju KCSZ z Małopolski (J. Machnik 1966), Czech (M. Buchvaldek, D. Koutecky 1970; M. Buchvaldek 1986), Moraw (M. Buchvaldek 1986), Niemiec Środkowych i Północnych (np. W. Matthias 1982; 1987; M. Buchvaldek 1986), można stwierdzić, iż najrzadziej kanon segmentacji spotykany jest na Morawach i w ... Małopolsce. Wiąże się więc z zachodnią, nadłabską prowincją KCSZ. Dopiero na etapie epiznurowym (wczesnobrązowym) pojawia się on wyraźnie też i w Małopolsce, przy czym sprawą nie do końca wyjaśnioną jest geneza tamtejszych wątków segmentowanych, której trudno doszukiwać się w np. grupie krakowsko-sandomierskiej KCSZ.

W przypadku kujawskich materiałów z segmentowanymi odciskami sznura można wskazywać zatem – obok protomierzanowickiego – także inne centrum ich emisji, o częściowo starszej chronologii niż poprzednie: zachód (Niemcy) lub południowo-zachód (Czechy). Konsekwencją tak opisanego stanu powinno być na płaszczyźnie źródłoznawczej odejście od jednoznacznie protomierzanowickiej interpretacji wątków segmentowanego odcisku sznura na Kujawach. Dla właściwej ich klasyfikacji istotne znaczenie powinien mieć kontekst innych cech, wśród których one wystąpiły. Idąc tym śladem należy bardzo ostrożnie podchodzić do interpretacji genetycznej stanowisk, gdzie wątek ów jest jedynym elementem dystyngtywnym (tab. 1, poz. 1, 15, 24 i 25). Posiłkując się natomiast kontekstem innych cech omawianych zespołów, można z przedstawionej powyżej listy wykreślić pięć innych stanowisk: Chlewińska-Nowiny, stan. 70, Korzecznik, stan. 6/7(?), Krusza Zamkowa, stan. 3, Podgaj, stan. 6A i Potok, stan. 1, co uzasadnię niżej. Jedynie wątki segmentowanych odcisków sznura z zespołów (zbiorów) w Węjcinie i Żninie, właśnie dzięki kontekstom w jakich wystąpiły, swoją najbardziej

Ryc. 3. Dobrze, gm. loco, woj. wrocławskie, stan. 6. Rozplanowanie obiektów neolitycznych (kreska cienka) i wczesnobrązowych (kreska pogrubiona). Wg K. Jażdżewski 1937, z uzupełnieniami autora.
 Fig. 3. Dobrze, loco commune, site 6. Location of neolithic features (thin line) and Early Bronze Age (bigger line). After K. Jażdżewski 1937, with author supplement.

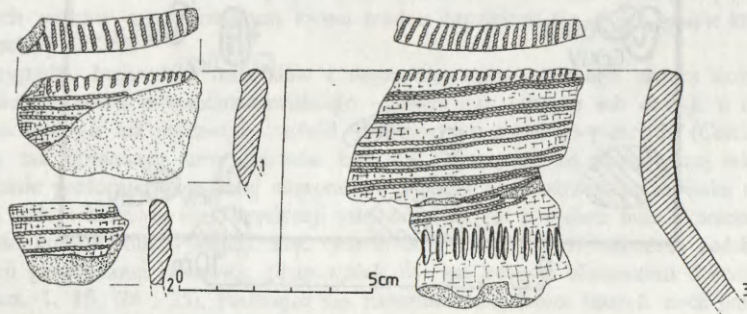
Ryc. 4. Chlewiska – Nowiny, gm. Dąbrowa Biskupia, woj. bydgoskie, stan. 70. Wybór ceramiki z osady.

Fig. 4. Chlewiska – Nowiny, Dąbrowa Biskupia commune, site 70. Selection of pottery from the settlement.

prawdopodobną interpretację genetyczną znajdują w środowisku EKP. Ich omówieniem zakończę analizę kryterium „b”.

Osada, którą odkryto na stanowisku 70 w Chlewiskach-Nowinach, uznana została na podstawie cech stylistycznych ceramiki za charakterystyczną dla początków KI (J. Czebreszuk 1990, s. 154). Świadczyć może o tym szereg stylistycznych „przeżytków”, które występują w kontekście wątków wczesnoiwieńskich (ryc. 4:1). W skład tych pierwszych, obok ewidentnych cech „wkrzańskich” (np. ryc. 4:4), wchodzi nieliczne wątki sznurowe: poziome segmentowane podwójnie (ryc. 4:3) oraz pionowe (ryc. 4:2). Podkreślona cecha obecności tła późnosznurowego z północnego zachodu (wkrzańskiego) oraz typ segmentacji (podwójnej a nie potrójnej, uznanej ostatnio za najbardziej charakterystyczną dla KPM – S. Kadrow 1991, s. 98) każe przychylić się bardziej do koncepcji zachodniego źródła wątków sznurowych w Chlewiskach-Nowinach, choć nie wyklucza jednoznacznie genyzy małopolskiej.

Z kolei w Korzeczniku zdobnictwo odcisków sznura w segmentach wystąpiło w kontekście cech o charakterze „leśnym” – konkretnie późnoniemieńskim (ryc. 5, P. Olszewski 1987, s. 51-53). Fakt uzyskania dla stanowiska datowania 14C (Gd-2151-4890±100 conv. bp, P. Olszewski 1987, s. 53), wyraźnie wcześniejszego niż początek epoki brązu, jest przesłanką na rzecz poglądu wykluczającego czynnik KPM, choć – z drugiej strony – jego moc osłabia pojedynczy charakter datowania, które od początku uznawane było za kontrowersyjne (P. Olszewski 1987, s. 53-59). Przesłanką, która wskazywać może na inną niż protomierzanowicka genę omawianych wątków, jest układ segmentacji, podwójny a nie potrójny, uznany – o czym już wcześniej wspominałem – za najbardziej charakterystyczny dla KPM (S. Kadrow

Ryc. 5. Korzecznik, gm. Kłodawa, woj. konińskie, stan. 6/7. Wybór fragmentów ceramiki z osady. Wg. P. Olszewski 1987.

Fig. 5. K. Korzecznik, Kłodawa commune, site 6/7. Selection of the pottery fragments from the settlement. After P. A. Olszewski 1987.

1991, s. 98). Z faktu położenia stanowiska na południowym krańcu Kujaw można wywieść dwie przeciwstawne przesłanki: pierwszą – o bliskości Polski Środkowej, gdzie obserwujemy coraz liczniejsze ślady obecności cech EKP⁴ oraz drugą – o sąsiedztwie doliny Warty – jednego z głównych miejsc koncentracji elementów kultury grobów jednostkowych (KGJ) na Niziu Polskim (A. Koško 1988, s. 157). W konkluzji można uznać hipotezę nie-protomierzanowicką za bardziej prawdopodobną, choć nie można tracić z oczu postulatu konieczności lepszego poznania na Niziu Polskim relacji: zachodnia KCSZ – krąg „leśno”-wschodnioeuropejski – EKP (por. nazbyt pochopna wcześniejsza klasyfikacja: J. Czebreszuk 1988, s. 185 – oparta na jednoznacznie protomierzanowickiej interpretacji odcisków sznura w układach segmentowanych).

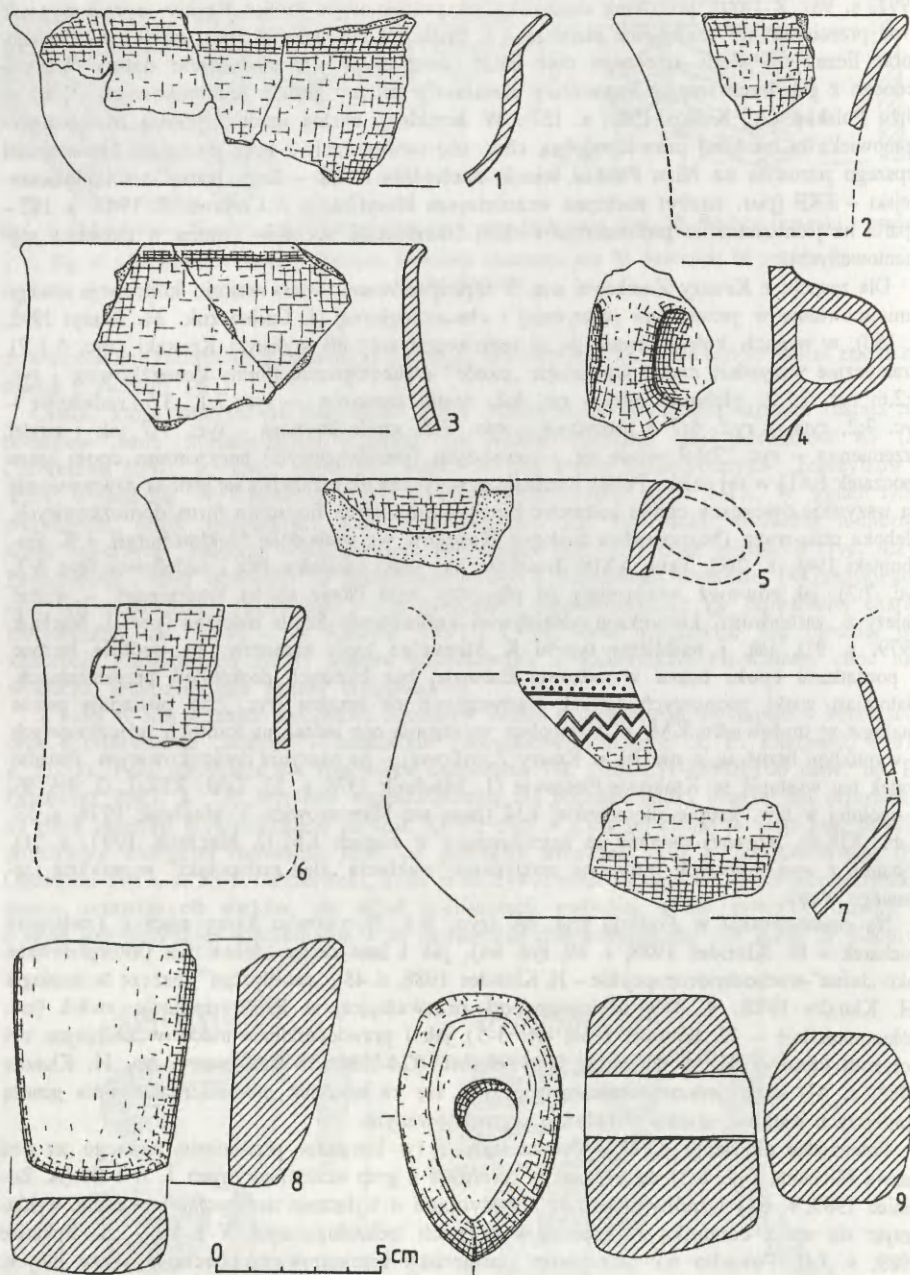
Dla zespołu z Kruszy Zamkowej stan. 3 zaproponowana została ostatnio koncepcja nowego umiejscowienia w przestrzeni genetycznej i chronologicznej (J. Czebreszuk, M. Szmyt 1992, s. 150), w ramach której uznano go za reprezentatywny dla stylistyki Kruszy (ryc. 6 i 7). Praktycznie wszystkie cechy kruszańskie „czułe” archeologicznie (formy doniczkowate – ryc. 6:2,6; ryc. 7:1,2, głębokie misy – ryc. 6:1, wątki sznurowe – ryc. 7:1, 3,5, radełkowe – ryc. 7:2, ryte – ryc. 6:7 i plastyczne – ryc. 7:5, szpila kościana – ryc. 7:7 jak i sztylet krzemienisty – ryc. 7:6)⁵ wiążą się z pierwszym (protobrazowym) horyzontem epoki brązu (początek BA1) w tej części Polski. Koneksje genetyczne nie rozkładają się jednak równomiernie na wszystkie ówczesne centra kulturowe Europy Środkowej. Bogactwo form doniczkowatych, głęboka misa-waza (bezpośrednia analogia: Kasekow we wschodniej Meklemburgii – K. Siuchniński 1969, s. 262, Tabl. XXIV: Kasekow b), wątki odciskano-ryte i radełkowe (ryc. 6:7; ryc. 7:2), jak również nawiązujący do płoszczy typu Płonie sztylet krzemienisty – wiązać należy z „zachodnim” kierunkiem oddziaływań kulturowych. Szpila kościana (por. J. Machnik 1979, s. 91), jak i najbliższy typowi K Struve’go topór kamienny, są ogólnie łączone z początkami epoki brązu w rodowej Europie, bez bliższych dookreśleń przestrzennych. Natomiast wątki pionowych żeberk plastycznych na brzuścu (ryc. 7:5) posiadają pewne analogie w środowisku KM. W Małopolsce występują one jednak na formach trójczłonowych o wypukłym brzuścu, a nie jak w Kruszy Zamkowej – na naczyniu doniczkowatym. Ponadto watek ten wystąpił w Krakowie-Pleszowie (J. Machnik 1978, s. 53, Tabl. XIX:1, 2, 4-6, 9), a ogólniej w tzw. grupie pleszowskiej KM (por. też Marcinkowice, J. Machnik 1978, s. 53, Tabl. XIX:4), uznanej ostatnio za najpóźniejszą w ramach KM (J. Machnik 1991, s. 21). Ostatnia z wymienionych informacji praktycznie wyklucza „śląd małopolski” w analizie rzeźzonego wątku.

Na cmentarzysku w Podgaju stan. 6A (ryc. 8:1, 2), zarówno formy naczyń (zwłaszcza pucharek – H. Klunder 1988, s. 49, ryc. 6a), jak i inne cechy zdobnictwa (interpretowane jako „leśno”-wschodnioeuropejskie – H. Klunder 1988, s. 48), „neolityczna” jeszcze technologia (H. Klunder 1988, s. 48), odbiegająca od przeważającej w EKP orientacja zwłok (tzn. północ-południe – H. Klunder 1988, ryc. 3-5) jak i prawdopodobnie nieco wcześniejsze niż horyzont czasowy KPM datowanie bezwzględne (Gd-1684, 3840±50 conv. bp, H. Klunder 1988, s. 47) każą jednoznacznie opowiedzieć się za inną niż protomierzanowicka geneza tamtejszych wątków sznura w układzie segmentowanym.

Potencjalne elementy KPM w Potoku stan. 1 (w literaturze przedmiotu znanego też pod nazwą Michelin, ryc. 8:3) dostrzegane w ceramice z grup technologicznych I, II i III (A. Bokinić 1989, s. 64) współwystępowały z tradycjami o wyłącznie neolitycznej genezie, wykluczając się np. z ceramiką KI (obecną w grupach technologicznych V i VI – A. Bokinić 1989, s. 64). Ponadto na omawianym stanowisku zarejestrowano obecność także innych, neolitycznych odmian KCSZ (w grupach technologicznych I, III i IV – wspólnie z elementami

⁴ Badania dr Andrzeja Pelisiaka, referowane w trakcie „seminariów igolomskich”.

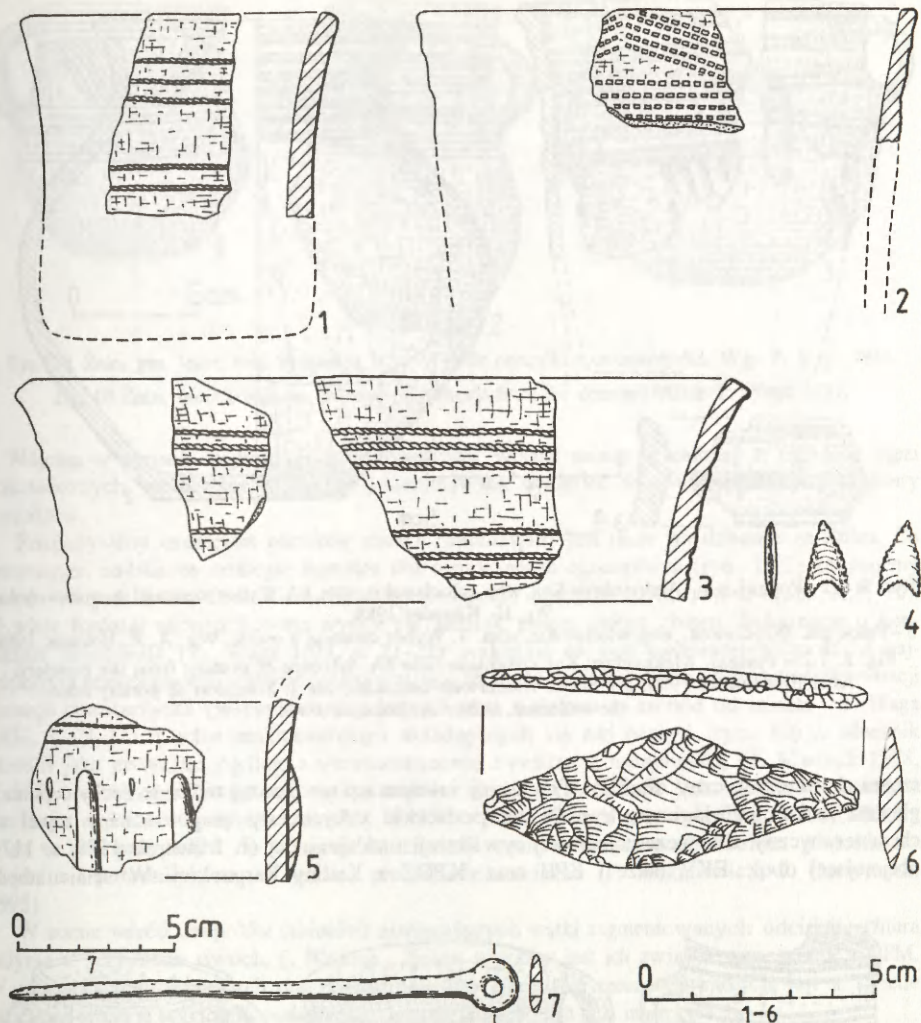
⁵ Dziękuję P. prof. Aleksandrowi Koško za udostępnienie danych dotyczących materiałów z Kruszy Zamkowej, pochodzących z Jego prywatnego archiwum.

Ryc. 6. Krusza Zamkowa, gm. Inowrocław, woj. bydgoskie, stan. 3. Wybór zabytków z osady: 1-7 - ceramika; 8-9 - kamień. Wg. A. Koško 1979 oraz prywatnego archiwum prof. Aleksandra Koško, z uzupełnieniami autora.

Fig. 6. Krusza Zamkowa, Inowrocław commune, site 3.

Selection of artefacts from the settlement. 1-7 - pottery, 8,9 - stone. After A. Koško 1979 and private archive prof. A. Koško with author supplement.

Ryc. 7. Krusza Zamkowa, gm. Inowrocław, woj. bydgoskie, stan. 3. Wybór zabytków z osady: 1-3,5 - ceramika, 4,6 - krzemień, 7 - kość. Wg. A. Koško 1979 oraz prywatnego archiwum P. prof. Aleksandra Koško, z uzupełnieniami autora.

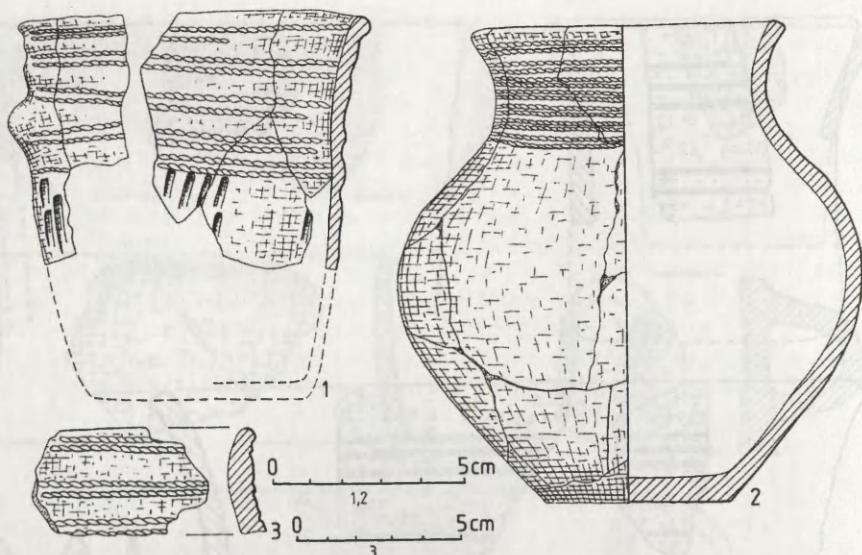
Fig. 7. Krusza Zamkowa, Inowrocław commune, site 3.

Selection artefacts from the settlement: 1-3, 5 - pottery; 4-6 - flint; 7 - bone. After A. Koško 1979 and private archive prof. A. Koško with author supplement.

za środowiska „leśno”-wschodnioeuropejskiego). W sumie uprawdopodobnia to sznurowe, neolityczne a więc – środkowoniemieckie pochodzenie obecnych w Potoku wątków sznura w układzie segmentowanym.

Inna musi być droga analizy genetycznej zespołów (zbiorów?) z Wójcina i ze Znina, gdzie kontekst występowania cechy segmentowanych odcisków sznura preferuje interpretację „proto-mierzanowicką”.

Zdobnictwo dzbano z Wójcina (ryc. 9:1) realizuje kanon potrójnej segmentacji odcisków

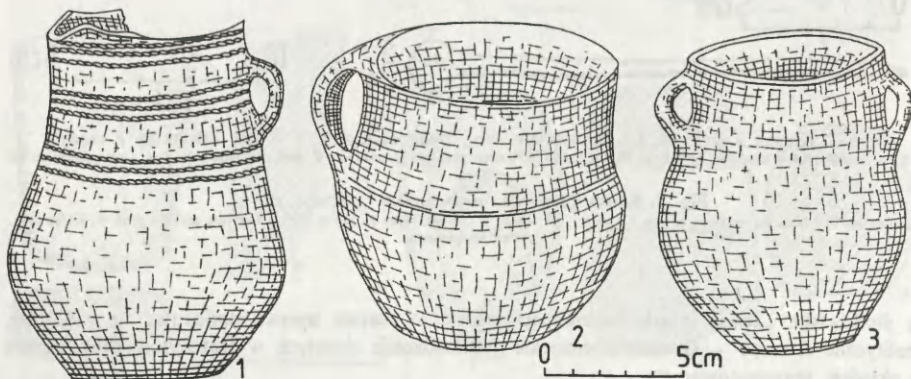

Ryc. 8. 1-2 – Podgaj, gm. Aleksandrów Kuj., woj. włocławskie, stan. 6A. Wybór ceramiki z cmentarzyska. Wg. H. Klunder 1988.

3 – Potok gm. Włocławek, woj. włocławskie, stan. 1. Wybór ceramiki z osady. Wg. A. Z. Bokiniec 1989.

Fig. 8. 1-2 – Podgaj, Aleksandrów Kuj. commune, site 6A. Selection of pottery from the cemetery. After H. Klunder 1988; 3 – Potok, Włocławek commune, site 1. Selection of pottery from the settlement. After A. Bokiniec 1989.

sznura charakterystyczny dla KPM. Powyższej interpretacji nie przeczą też inne cechy ceramiki, głównie makromorfologiczne (ryc. 9), na podstawie których cały zespół uznany został za charakterystyczny dla wczesnobrązowej cywilizacji naddunajskiej (J. Machnik 1978, s. 117), obejmującej obok EKP także i KPU oraz KPDZ z Kotliny Karpackiej. W sumie zespół

Ryc. 9. Wójcin, gm. Jeziora Wielkie, woj. bydgoskie, b. n. Wybór ceramiki z cmentarzyska. Wg. T. Waga 1931.

Fig. 9. Wójcin, Jeziora Wielki commune. Selection of pottery from the cemetery. After T. Waga 1931.

Ryc. 10. Żnin, gm. *loco*, woj. bydgoskie, b. n. Wybór ceramiki z cmentarzyska. Wg. T. Waga 1931.

Fig. 10 Żnin, *loco commune*. Selection of pottery from the cemetery After T. Waga 1931.

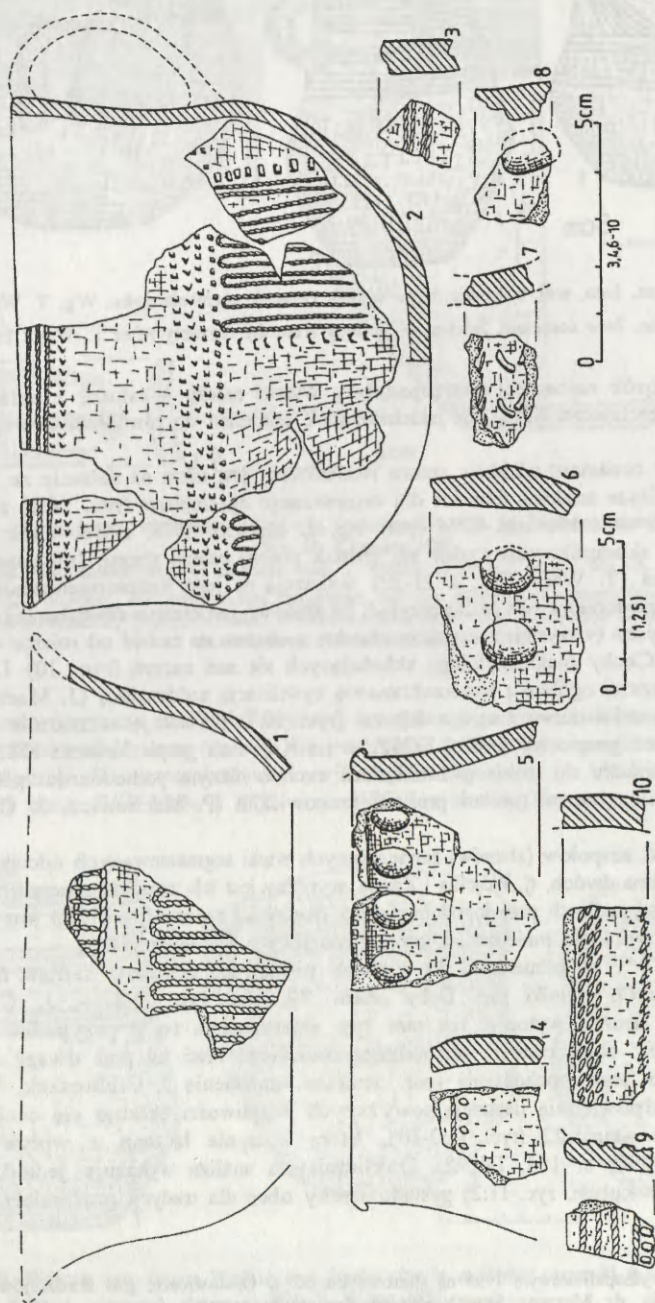
z Wójcina w sposób najbardziej prawdopodobny wiązać należy w całości z układem wieży południkowych, zwłaszcza KPM, bez jakichkolwiek odniesień do równoleżnikowej struktury kontaktów.

Rozpatrywany ornament odcisków sznura realizowany jest także na dzbanie ze Żnina. Co istotniejsze, najbliższe analogie formalne dla omawianego egzemplarza (ryc. 10:2) znajdujemy przede wszystkim w środowisku KPM (por. np. J. Machnik 1978, s. 36, Tabl. X:8, 10). O wiele bardziej skomplikowana wydaje się jednak geneza całego zbioru. Informacje o kontekście znalezienia (T. Waga 1931, s. 21-22) wskazują na jego niehomogeniczność. Z największym prawdopodobieństwem można przyjąć, że zbiór ten jest efektem długoletniej dewastacji jednego cmentarzyska (wszystkie naczynia pochodzą z obszaru na zachód od miasta – T. Waga 1931, s. 21-22). Cechy makromorfologii składających się nań naczyń (ryc. 10) J. Machnik określił jako związane ogólnie z wczesnobrązową cywilizacją naddunajską (J. Machnik 1978, s. 117). Jednakże zdobnictwo drugiego dzbana (ryc. 10:1) posiada jednoznacznie zachodnie koneksje, najbliższe grupie wkrzańskiej KCSZ, a na Kujawach grupie Kruszki KCSZ. Mamy więc w tym przypadku do czynienia z układem cech o różnym pochodzeniu: północno-zachodnim i południowym, w tym też protomierzanowickim (P. Makarowicz, J. Czebreszuk, 1995).

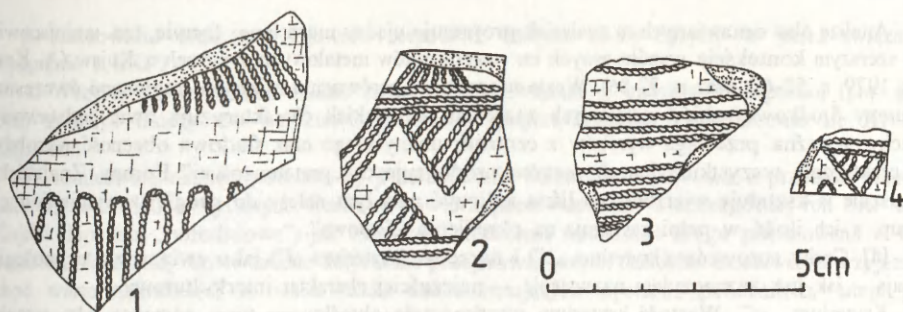
W sumie wśród zespołów (zbiorów) zawierających wątki segmentowanych odcisków sznura jedynie w przypadku dwóch, tj. Wójcina i Żnina wyraźny jest ich związek genetyczny z KPM. W pozostałych przypadkach prawdopodobieństwo obecności rzeczony tradycji jest w świetle aktualnej wiedzy wyraźnie mniejsze od innych możliwych ich interpretacji.

Kryterium „h”**. W odniesieniu do wątków pionowych odcisków sznura na brzuścu naczynia tworzących pętelki (np. Dęby stan. 29, por. ryc. 11:1 – J. Czebreszuk, M. Szyt 1992) można wytoczyć ten sam typ argumentacji, co w przypadku kryterium „b”, postulując, by obok centrum protomierzanowickiego brać też pod uwagę środkowo-niemieckie źródło jego pochodzenia (por. szersze omówienie J. Czebreszuk, M. Szyt 1992, s. 121). Odpowiednią ilustracją powyższych wątpliwości okazuje się osada odkryta w Smarglinie na stan. 22 (ryc. 11:2-10), którą wstępnie łączono z wpływami KPM (J. Czebreszuk 1990, s. 154, Tab. 2). Dokładniejsza analiza wykazuje jednak, iż waza (ewentualnie duży kubek, ryc. 11:2) posiada cechy obce dla tradycji protomierzanowickiej

** W sezonie wykopaliskowym 1995 na stanowisku 35 w Opatowicach, gm. Radziejów Kuj., woj. wrocławskie (badania dr Marzeny Szyt) odkryto fragmenty naczynia (zapewne kubka) zdobionego pionowymi pętelkami sznura na brzuścu.

Ryc. 11. 1 – Dęby, gm. Dobre, woj. włocławskie, stan. 29. Ceramika z osady. Wg. J. Czembreszuk, M. Szmyt 1992; 2-10 – Smarglin, gm. Dobre, woj. włocławskie, stan. 22. Wybór ceramiki z osady.
 Fig. 11. 1 – Dęby, Dobre commune, site 29. Pottery from the settlement. After J. Czembreszuk, M. Szmyt 1992; 2-10. Smarglin, Dobre commune, site 22. Selection of pottery from the settlement.

Ryc. 12. Michalczka, gm. Klecko, woj. poznańskie. Wybór ceramiki z osady.
Wg. M. Kobusiewicz, W. Tetzlaff 1972.

Fig. 12. Michalczka, Klecko commune. Selection of pottery from the settlement.
After M. Kobusiewicz, W. Tetzlaff 1972.

(nadzwyczaj duże rozmiary, segmentacja wątku brzuścowego w układzie dookólnym, udział wątku ścięgu bruzdowego)⁶. Także pozostałe cechy zdobnictwa ceramiki z rozpatrywanej osady, tj. wątki sznurowo-odciskane (ryc. 11:4,7,9), dominujące ilościowo wątki palcowe (ryc. 11:5,6,8), ogólna tendencja do niewielkiej ilości zdobionych naczyń, jak też ubóstwo typów i wątków zdobniczych (wyłącznie odciskane, „sznurowo-palcowe”) czynią mało prawdopodobnym „śląd małopolski”. Aktualnie jestem skłonny szukać genetycznych odniesień dla omawianego zespołu wśród niżowych, późnoneolitycznych środowisk KCSZ (najprawdopodobniej z Niemiec Środkowych lub Północnych).

Innym, niezwykle instruktynym przykładem przemawiającym na rzecz ostrożności w jednoznacznej interpretacji wątków „pionowych pętelek sznurowych” na brzuścu naczyń pochodzących z Niżu Polskiego jest znalezisko z Michalczki, gm. Klecko (ryc. 12, T. Waga 1931, Tabl. V:8-12; M. Kobusiewicz, W. Tetzlaff 1972, s. 33, Tabl. 11:1,2), dla cech którego centrum niemieckie wydaje się być ewidentnym źródłem (por. zbieżna diagnoza: J. Machnik 1979, s. 408). Tego typu wątki datowane są np. w Meklemburgii poczynając od najstarszego horyzontu KGJ (osada w Wustrow, J. Jacobs 1991, Taf. 25:13).

[3]. Ozdoby metalowe, a konkretnie zawieszki (zawsznice) w kształcie wierzbowego liścia (kryterium „g”) są niewątpliwie bardzo ściśle związane z tradycją EKP (S. Kadrow, A. i J. Machnikowie 1992, s. 74-75). Zasięg ich występowania jest jednakże o wiele szerszy od granic wzmiankowanego kręgu (J. Machnik 1987, s. 158). Znanych jest m. in. szereg znalezisk omawianych wytworów z Polski Zachodniej, np. Nowy Dwór, woj. leszczyńskie (W. Blajer 1990, s. 215, Tabl. LXIII:7-10), Renice, woj. gorzowskie (W. Blajer 1990, s. 238, Tabl. LXXXVI:5-14), Siedlce, woj. legnickie (W. Blajer 1990, s. 249, Tabl. XCVII:3-5) czy Żeńsko(?), woj. gorzowskie (W. Blajer 1990, s. 285, Tabl. CXXXIII:6-11).

Z terenu Kujaw znamy dwa tego typu przedmioty z: Pikutkowa, stan. 7 i Gustorzyna, stan. 2. Dane źródłoznawcze o obu tych znaleziskach są ograniczone (brak na przykład ich rycin). W przypadku Gustorzyna znany jest kontekst archeologiczny, tzn. forma grobu z obstawą kamienną (K. Jażdżewski 1939, s. 87) o wyraźnie „nie-mierzanowickim” charakterze. O kontekście znaleziska z Pikutkowa nie posiadamy żadnych informacji (K. Jażdżewski 1937a, s. 122). Trudno więc aktualnie ocenić, czy rzeczywiście w obu przypadkach mamy do czynienia z typologicznymi odpowiednikami zawieszek w kształcie wierzbowego liścia.

⁶ Chciałbym w tym miejscu podziękować Uczestnikom „spotkań igolomskich”, szczególnie P. prof. Janowi Machnikowi, których uwagi po wstępnej prezentacji osady ze Smarglina na „igolomskim forum” stały się cenną pomocą w aktualnie prezentowanej interpretacji.

Analizę obu omawianych tu znalezisk proponuję ująć w nieco innej formie, tzn. umiejscowić w szerszym kontekście współczesnych im przedmiotów metalowych znanych z Kujaw (A. Kośko 1979, s. 52-62 oraz s. 77-86). Wcale nie mały w porównaniu z innymi regionami ówczesnej Europy Środkowej zbiór metalowych znalezisk kujawskich charakteryzują dwie podstawowe cechy: wyraźna przewaga wyrobów z centrum unietyckiego oraz śladowa obecność wyrobów z praktycznie wszystkich innych centrów produkcyjnych „protobrazowej” Europy. Znaleziska zausznicy w kształcie wierzbowego liścia zaliczyć przy tym należy do drugiej z wymienionych grup, a ich ilość w pełni zasługuje na określenie „śladowa”.

[4]. Cechy surowców (kryterium „c”) i narzędzi (kryterium „f”) jako związane z technologią mają – jak już zaznaczyłem na wstępie – najczęściej charakter interkulturowy.

Kryterium „c”. Wartość kryterium użytkowania określonego typu surowca jako oznaki genetycznej więzi dwóch grup ludzkich, powinna być traktowana bardzo ostrożnie. Może być ona efektem li tylko potrzeb technologicznych, zaspokajanych często drogą wymiany dóbr, w trakcie której nie musiało wcale dochodzić do bezpośredniego kontaktu. Nie wydaje się więc właściwe, by samo użytkowanie „małopolskich” surowców krzemienianych bez poparcia (tzn. współwystępowania) innych cech spośród tu omawianych stanowiło wystarczającą przesłankę dla hipotezy o genetycznych związkach między Kujawami i Małopolską.

W kontekście powyższych uwag symptomatyczne jest, iż omawiane tu kryterium nigdy nie posłużyło samodzielnie do klasyfikacji jakiegokolwiek stanowiska kujawskiego jako reprezentatywnego dla „wpływow małopolskich”.

Kryterium „f”. Siekiery krzemienne o dwuściennym przekroju poprzecznym (tzw. „mierzanowickie”) znane są na Kujawach z siedmiu stanowisk (tab. 1, poz. 2, 5, 9, 12-14, 20(?) i 27). Sześć z nich to znaleziska luźne. Tylko jeden egzemplarz (z Łatkowa) znaleziony został jako wyposażenie (wyłączne) grobu skrzynkowego („z obstawą kamienną” – A. Kośko 1979, Katalog I, poz. 81), tzn. nawiązującego do niższej tradycji rytuału pogrzebowego. Należy tu podkreślić, iż sposób rozprzestrzeniania się narzędzi pracy (bo do takiego typu wytworów zaliczane są siekiery „mierzanowickie”) nie musiał wiązać się z potrzebami kultywowania bliskiej więzi międzygrupowej, lecz mógł być też wynikiem potrzeb gospodarczych (por. uwagi do kryterium „c”).

PODSUMOWANIE

Po dokonaniu przeglądu kujawskich źródeł wiązanych dotąd z EKP (łącznie 28 stanowisk) można w podsumowaniu przedstawić kilka podstawowych wniosków.

1. W świetle aktualnego stanu wiedzy 4 stanowiska (tab. 1, poz. 3, 11, 16 i 19) można usunąć z powyższej listy jako nie związane z omawianą tu tradycją.

2. Pozostałe stanowiska można podzielić na dwie zasadnicze grupy:

- (a) o wątpliwym związku z EKP, przy czym wątpliwości te mogą wynikać z:
 (aa) zbyt małej ilości danych, są więc efektem luk w naszej wiedzy źródłoznawczej (tab. 1, poz. 20, 21 i 22), lub też (ab) istnienia innej, bardziej prawdopodobnej niż związek z EKP możliwości interpretacji kulturowej, tzn. „zachodnich” ugrupowań KCSZ (1, 4, 6, 10(?), 15, 17, 23-25);
 (b) o cechach w sposób pewny wiązanych z Małopolską, o różnej jednak randze, tj. (ba) ujawniających obecność na Kujawach przedmiotów genetycznie związanych z Małopolską, które mają jednak szerszy zasięg występowania (ponadmałopolski i ponadkujawski) lub też są związane z technologiczną (narzędzia pracy, surowiec) sferą kultury, por. tab. 1, poz. 2, 5, 8, 9, 12-14, 18 i 27, oraz (bb) dokumentujących bezpośrednie powiązania kulturowe społeczności z Małopolską i Kujaw (7, 26 i 28).

3. Całkowicie brak na Kujawach zespołów, których cechy byłyby w pełni związane wyłącznie z EKP.

4. Wszystkie stanowiska uznane za najsilniej związane z tradycją małopolską (por. pkt 2ba) zaliczyć należy do horyzontu czasowego poprzedzającego wykształcenie się KI na Kujawach.

W sumie więc nie ma podstaw, by jednoznacznie odrzucić którąkolwiek z przedstawionych na wstępie opcji teoretycznych. Zarówno bowiem przeświadczenie o szczególnej roli EKP dla Kujaw (hipoteza „południowa”) jak i redukcja znaczenia rzeczonoego kręgu postulowana w hipotezie „zachodniej” są w świetle dotychczas przeprowadzonych dociekań możliwe do przyjęcia, choć warto nadmienić, iż zasób źródeł dokumentujących hipotezę „południową” uległ po analizie krytycznej wyraźnemu zmniejszeniu.

Stwierdzony powyżej źródłowy stan rzeczy powinien więc mieć wpływ na proponowane w przyszłości koncepcje wyjaśnienia charakteru kulturowych powiązań wczesno-brązowych Kujaw, w tym zwłaszcza na osi południkowej (Kujawy – Małopolska). Osobiście uważam, iż kontakty między społecznościami obu tych regionów miały wówczas mniej priorytetowy charakter. Jest to jednak zagadnienia na całkiem inną dyskusję

Instytut Prahistorii UAM
Poznań

BIBLIOGRAFIA

- Blajer W.
1990 *Skarby z wczesnej epoki brązu na Ziemiach Polskich*, Warszawa.
- Bokiniec A., Z.
1989 *Próba interpretacji kulturowej osady z przelomu neolitu i epoki brązu w Potoku, gm. Włocławek na podstawie ceramiki naczyniowej*, Acta Universitatis Nicolai Copernici, Archeologia, t. XVI, s. 45-71.
- Bokiniec A., Z., Czebreszuk J.
1993 *Śmiardowo i Skrzatusz na nowo odkryte. Na marginesie pracy Klause Schäfera, Die Schmirtenauer Kultur*, APolski. t. 38, s. 123-136.
- Buchvaldek M.
1986 *Kultura se šňůrovou keramikou ve středni Evropě. I. Skupiny mezi Harcem a Bílými Karpaty*, Praha.
- Buchvaldek M., Koutecký D.
1970 *Vikletice. Ein Schnurkeramisches Graberfeld*, Praha.
- Czebreszuk J.
1988 *"Lešno"-wschodnioeuropejski komponent kulturowy w rozwoju schyłkowoneolitycznych społeczeństw Kujaw*, [w:] A. Cofta-Broniewska [red.], *Kontakty pradziejowych społeczeństw Kujaw z innymi ludami Europy*, Inowrocław, s. 185-196.
1988a *Wpływ społeczeństw Kotliny Karpackiej na procesy integracji kulturowej w okresach BB-BD na Kujawach*, [w:] A. Cofta-Broniewska [red.] *Kontakty pradziejowych społeczeństw Kujaw z innymi ludami Europy*, Inowrocław, s. 197-218.
1990 *Późny horyzont kultury amfor kulistych a inne struktury kulturowe interstadium epok neolitu i brązu. Zagadnienie dezintegracji systemu*, [w:] A. Cofta-Broniewska [red.] *Kultura amfor kulistych w rejonie Kujaw*, Poznań, s. 149-168.
- Czebreszuk J., Makarowicz P.
1993 *The Problem of Amber Buttons with V-shaped Perforation in the Bell Beaker Culture*, Actes du XIIIe Congres International des Sciences Prehistoriques et Protohistoriques, Bratislava, t. II, s. 529-532.

- Czebreszuk J., Szmyt M.
1992 *Osadnictwo neolityczne i wczesnobrązowe w Dębach, woj. wrocławskie, stanowisko 29, Poznań–Inowrocław.*
- Domańska L., Kośko A.
1974 *Z badań nad charakterem więzi kulturowej strefy pojezierza nadmorskiej i wielkodołinnej Niżu międzyrzecza Odry i Wisty w dobie początków procesów neolityzacji, [w:] Studia Archaeologica Pomeranica, Koszalin, s. 23-52.*
- Gabalówna L.
1959 *Badania archeologiczne w Radziejowie Kujawskim na stanowisku 4 w 1956 i 1957 r. Spraw. Arch., t. VII, s. 9-24.*
- Jacobs J.
1991 *Die Einzelgrabkultur in Mecklenburg-Vorpommern, Schwerin.*
- Jażdżewski K.
1937 *Ślady kultury pucharów dzwonowatych na Kujawach, ZOW, t. 12, s. 83-94.*
1937a *O tak zwanych lukach w osadnictwie i o zabytkach z początków epoki brązu z obszaru Kujaw, ZOW, t. 12, s. 113-123.*
1939 *Badania archeologiczne na Kujawach w r. 1938, ZOW, t. 14, s. 85-90.*
- Kadrow S.
1991 *Chronologia wczesnej epoki brązu. Stanowisko Babia Góra w Iwanowicach, [w:] J. Gurba [red.], Schyłek neolitu i wczesna epoka brązu w Polsce Środkowowschodniej, Lublin, s. 91-101.*
- Kadrow S., Machnikowie A. i J.
1992 *Iwanowice, stanowisko Babia Góra. Część II. Cmentarzysko z wczesnego okresu epoki brązu, Kraków.*
- Klunder H.
1988 *Groby ludności kultury ceramiki sznurowej w Podgaju, gm. Aleksandrów Kujawski, woj. wrocławskie, stan. 6a, FAP. t. XXXVI, s. 45-51.*
- Kobusiewicz M., Tetzlaff W.
1972 *Materiały do osadnictwa w epoce kamienia w powiecie gnieźnieńskim, FAP. t. XXII, s. 11-33.*
- Kopacz J., Valde-Nowak P.
1987 *Eipsznurowy przykarpacki krąg kulturowy w świetle materiałów kamiennych, APolski, t. XXXII, z. 1, s. 55-92.*
- Kośko A.
1979 *Rozwój kulturowy społeczeństw Kujaw w okresach schyłkowego neolitu i wczesnej epoki brązu, Poznań–Inowrocław.*
1988 *Rozwój kulturowy społeczeństw Kujaw w okresie późnego neolitu oraz interstadium epok neolitu i brązu w aspekcie recepcji egzogennych wzorców kulturotwórczych, [w:] A. Cofta-Broniewska [red.], Kontakty pradziejowych społeczeństw Kujaw z innymi ludami Europy, Inowrocław, s. 145-183.*
1991 *Ze studiów nad kujawską enklawą naddunajskiej cywilizacji wczesnobrązowej, Poznań–Inowrocław.*
1991a *Specyfika rozwoju kulturowego społeczeństw Niżu Polskiego w dobie schyłkowego neolitu i wczesnej epoki brązu. Zarys problematyki, [w:] J. Gurba [red.], Schyłek neolitu i wczesna epoka brązu w Polsce Środkowowschodniej, Lublin, s. 23-37.*
- Machnik J.
1963 *Kultura pucharów dzwonowatych a kultura ceramiki sznurowej w Małopolsce, Spraw. PAN Kraków, styczeń-czerwiec.*
1966 *Studia nad kulturą ceramiki sznurowej w Małopolsce, Wrocław.*
1977 *Frühbronzezeit Polens (Übersicht über die Kulturen und Kulturgruppen), Wrocław.*

- 1978 *Wczesny okres epoki brązu*, [w:] A. Gardawski, J. Kowalczyk [red.], *Prahistoria Ziemi Polskich*, T. III, Wrocław, s. 9-136.
- 1979 *Krag kultury ceramiki sznurowej*, [w:] W. Hensel, T. Wiślański [red.], *Prahistoria Ziemi Polskich*, T. II, Wrocław, s. 337-411.
- 1981 *Die Verbreitung und Chronologie der Ch'opice-Veselé-Kultur*, *Slov. Arch.*, t. 29, z. 2, s. 297-311.
- 1987 *Kultury z przełomu eneolitu i epoki brązu w strefie karpackiej*, Wrocław.
- 1991 *Stosunki kulturowe w Europie środkowowschodniej na przełomie neolitu i epoki brązu (wybór zagadnień)*, [w:] J. Gurba [red.], *Schyłek neolitu i wczesna epoka brązu w Polsce Środkowowschodniej*, Lublin, s. 13-22.
- Makarowicz P.
- 1989 *Osada kultury ıwieńskiej w Rybinach, woj. wrocławskie, stanowisko 14*, Inowrocław.
- 1993 *Osada ludności z początków interstadium epoki neolitu i brązu w Smarglinie, woj. wrocławskie, stan. 53*, *Spraw. Arch.*, t. XLV, s. 113-146.
- Makarowicz P., Czebreszuk J.
- 1995 *Ze studiów nad tradycją pucharów dzwonowatych w zachodniej strefie Niżu Polskiego*, *Folia Praehistorica Posnaniensia*, t. 7, w druku.
- Matthias W.
- 1982 *Katalog zur mitteldeutschen Schnurkeramik. Teil V. Mittleres Saalegebiet*, Berlin.
- 1987 *Katalog zur mitteldeutschen Schnurkeramik. Teil VI. Restgebiete und Nachträge*, Berlin.
- Olszewski P., A.
- 1987 *Osadnictwo epimezolityczne w Korzeczniku, woj. konińskie, stanowisko 6/7*, Inowrocław.
- Schäfer K.
- 1987 *Die Schmirtenauer Kultur*, Bonn.
- Siuchniński K.
- 1969 *Klasyfikacja czasowo-przestrzenna kultur neolitycznych na Pomorzu Zachodnim, cz. I: Katalog źródeł archeologicznych*, Szczecin.
- Waga T.
- 1931 *Kultura nadodrzańskiej ceramiki sznurowej w Wielkopolsce*, Poznań.

JANUSZ CZEBRESZUK

QUESTION OF CULTURAL LINKS BETWEEN EARLY BRONZE AGE KUJAVIA AND THE CARPATHIAN EPI-CORDED CIRCLE

Appearing in professional literature opinions on relations between Kujavia and Little Poland (usually reduced to questions of influences of the Carpathian Epi-Corded Circle – EKP – and the Early Bronze Age Kujavian communities) can be reduced to two opposing options.

The first one – originated in works of J. Machnik (1963; 1966; 1977; 1978; 1979; 1981; 1987; 1991) – considers the „Little Poland factor” to be decisive (besides that of the Proto-Una-tice) in cultural transformations in Kujavia. Not a long time ago A. Kořko spoke in a similar way (A. Kořko 1991). I have denoted this concept as the „Southern (Danubian) Option”.

Last years have brought a number of works that support the “Western (Elbian) Option”, originally preferred by A. Kořko (A. Kořko 1979). It sees Germany and north-western Bohemia as a major center of cultural influences on the territory of Kujavia (P. Makarowicz 1989; J. Czebreszuk 1990; J. Czebreszuk, M. Sznayt 1992; J. Czebreszuk, P. Makarowicz, 1993; P. Makarowicz, 1993, P. Makarowicz, J. Czebreszuk, 1995).

The paper presents archaeological evidences from Kujavia that – according to some scholars – points towards links with EKP. These evidences have been subjected to critically analysis aiming at the question of accepting (or rejecting) either of options.

Altogether 28 Kujavian sites have been related to EKP, specifically on the ground of the following criteria: (a) pottery forms, small amphorae and jugs (J. Machnik 1977, p. 148), (b) ornament in form of horizontal segmental bands made by double cord impression (J. Machnik 1978, p. 115), (c) utilization of lithic material from Little Poland (J. Machnik 1977, p. 149), (d) „Mierzanowice Type” positioning of dead in a grave (J. Machnik 1977, p. 148), (e) coffin burials (theory proposed by A. Koško in 1988, abandoned by the author 1991), (f) flint axes of the „Mierzanowice Type”, i.e. with lense-shaped cross-section (A. Koško 1979, p. 23), (g) willow-leaf-shaped bronze pendants (A. Koško 1979, p. 60), (h) vertical impressions of a looped double cord on a pot belly (J. Czebreszuk 1990, p. 154).

The results of our critical analyses of evidences named above are following:

1. In the light of our present-day knowledge 4 analyzed sites (Table 1, position 3, 11, 16 and 19) are most probably not related to the EKP tradition.
2. The remaining sites can be classified into two major groups:
  - (a) of a dubious links with EKP, resulting from: (aa) insufficient number of data (Table 1, positions 20, 21, 22) or (ab) possibility of another, more probable interpretation, different than links with EKP (Table 1, position 1, 4, 6, 10?, 15, 17, 23-25),
  - (b) showing some links with Little Poland, namely: (ba) with elements genetically related to Little Poland which don't prove, however, direct cultural contacts between communities of both regions in question (mostly stray finds of axes of the „Mierzanowice Type” and willow-leaf-shaped bronze pendants, Table 1, positions 7, 26 and 28), and: (bb) with elements that prove most probably direct cultural contacts between communities of Kujavia and Little Poland (Table 1, position 7, 28 and 28).
3. No one Kujavian assemblage is in its entirety related to EKP,
4. All sites that reveal strong Little Poland's tradition belong to chronological horizon immediately preceding emergence of the Iwno culture in Kujavia.

In the light of these observations there is no ground for a positive rejection of either theoretical options presented at the beginning of the paper. Influences from EKP on Kujavia cannot be questioned and their cultural significance is still open for a discussion. It should be stress, however, that our critical analyses has resulted in decreasing a number of evidences illustrating these influences.

In this place I would like to recall again characteristic rite of Kujavian evidences that after critical analyses has been denoted as linked with EKP – there is not a single site where Little Poland's elements coexist with elements of the Iwno culture, the latter being the major component of the Early Bronze Age Kujavia. They are rather earlier.

This observation is logical if we accept the „Western Option”, which sees the Iwno culture as an local and generally late manifestation of the Bell Beaker culture (with its center in Central Germany, cp. J. Czebreszuk, M. Szmyt 1992, p. 152). The horizon proceeding the formation of the Iwno culture is considered to be one of those periods in prehistoric development of Kujavia that witnessed the exceptional concentration of genetically diverse influences (A. Koško 1979, 1988; J. Czebreszuk 1988; 1990; P. Makarowicz, 1993; P. Makarowicz, J. Czebreszuk, in press). In such frames the presence of elements of the Chłopice-Veselé – as well as other influences – is understandable.

The concept of the „Southern Option” recognize EKP elements as one of the most important components of the Dobre group. It creates a question which is insoluble in the light of evidences available – disappearance of this unit without any succession. The Iwno culture that has no links with EKP cannot be by any means a continuation of the Dobre group (cf. similar opinion of A. Koško 1991, p. 47-49). Taking into account that Kujavian sites with EKP influences are less numerous than it was so far assumed, the „Western Option” seems to be more justified.

Translated by Jerzy Kopacz